

A gondolkodásra nevelés megalapozó tényezője a környezetismeret tanítása

KÖVES JÓZSEF

A következő tanévekben az alsófokú oktatás keretében, az elsőől az ötödik osztályig haladva, évenként folyamatosan fölváltja a jelenlegi környezetismeret tanítását egy módosított koncepciójú, a megváltozott igényeknek megfelelően módosított tanítási anyagot feldolgozó, esetleg új elnevezésű, ám nevelési képzési, oktatási feladatokban szükségszerűen hasonló igényű, a gondolkodásra nevelést előtérbe helyező tantárgy. Tanulságos lehet ennek kapcsán egy rövid visszatekintés az 1978-ban érvénybe lépett Nevelés és Oktatás Terve környezetismeret tantárgya tartalmának, követelményrendszerének kialakulására, elemi oktatásunk múltjába nyúló előzményeire.

Az 1933-ban megjelent Magyar Pedagógiai Lexikonban olvasható, hogy a (környezetismeret előzményének tekinthető) beszéd- és értelemgyakorlatok tantárgy gondolata először *Comenius* *Didactica Magna* (Nagy Oktatástan) című munkájában merült fel. Ebben a művében rámutat a szemléltetés gondolkodásra serkentő jelentőségére, s szorgalmazza, hogy a növendék mindig – megfelelő tartalommal összekapcsolt szavakkal – tudja megnevezni a világ megismert jelenségeit: a „szó”-hoz mindig szorosan kapcsolódjék a „dolog”. Ezt a pedagógiai elvet igyekezett megvalósítani az *Orbis sensualium pictus* (A látható világ képekben) című munkájával is. *Pestalozzi* (1746-1827) a szemléltetéssel kapcsolatos beszélgetések értékét az alaki képzésben, az értelmi erők kiművelésében látta, hatására ez a nézet Magyarországon is lassanként teret nyert.

Hazánkban a múlt század közepe táján a kisdédóvodák foglalkozásaiban találkozunk először szélesebb körben a szemléltetés és a beszélgetés összekapcsolásával, amit „társalgás”-nak neveztek. Az elemi népiskolában *Bátky Károly* kecskeméti tanító próbálkozott hasonló tárgy bevezetésével, 1852-ben könyvet is írt tapasztalatairól. A tantárgy elnevezése *Árvay Józseftől* ered, aki 1862-ben jelentette meg *Beszéd- és értelemgyakorlatok* című könyvét. Az idősebb *Nagy László* Sárospatakon 1861-ben megjelent vezérkönyve – átalakított kiadásban –, majd *Urhegyi Alajos* által átdolgozott tartalommal évtizedeken át irányította a környezet jelenségeinek megismerését előtérbe helyező, gondolkodásra nevelő tantárgy tanítását. Ez a vezérkönyv kiemelten jelentőssé vált az 1868. évi 38. törvény életbelépését követően, amikor a beszéd- és értelemgyakorlatok a népiskolák kötelező tantárgyai közé került.

Az 1905-ben kiadott *népiskolai tanterv* még csak az 1-2. osztályba vette fel a beszéd- és értelemgyakorlatokat, az 1925-ös tantervben azonban már a 3. és a 4. osztályban is ott szerepelt a magyar nyelv ágazatai között.

A tantervi utasítás megjelölte a tantárgy tanításának célját a következőkben:

- a nemzeti műveltség elemeinek biztosítása;
- a gyermek természetes kifejezőkészségének fejlesztése, hogy gondolatait szóval szabatosan és magyarosan ki tudja fejezni;
- az otthon, a szülőföld, a nép és a haza megszerettetése;

– a családi és iskolai nevelés áthidalása.

A célok megvalósítása érdekében az utasítás feladatként jelöli az összes érzéket, a szemlélés, a figyelem, a megfigyelés, az emlékezés, a képzelet, a kedély, különösen pedig a gondolkodás és kifejezési készség fejlesztését; az érzelmek mélyítését, a jó szokásokra nevelést és mindezek állandósítását.

Az 1925-ös *Népiskolai Tanterv*, valamint az 1932-es *Tanterv és Utasítások* megalkotásában, bevezetésében és szellemük érvényesítésében tevékeny részt vett *Drozdy Gyula* (1881-1963), aki a két világháború között az elemi népiskolák módszerjavító, gondolkodásra nevelő törekvéseinek legmarkánsabb alakja volt, és meghatározó szerepe volt abban, hogy a beszéd- és értelemgyakorlatok tantárgy célkitűzéseinek megfelelő súllyal szerepeljen az elemi népiskola tanulóinak felkészítésében.

Róla írt cikkemben (*Földrajztanítás*, 1984/2. szám) kiemeltem néhány olyan gondolatát, amelyek a *környezetismeret tanításában, a gondolkodásra nevelő aktivizálás* érdekében ma is aktuálisak.

Hangsúlyozott véleménye volt, hogy sok esetben nagyobb érték az a mód, amellyel a gyermek az ismeretet megszerzi, mint maga az ismeretanyag. – Műveiben, mintatanításában tükröződött az az elv, mely szerint „a gondolkodást is eleven tevékenységre kell szoktatni. Ez kizárja, hogy az ismereteket készen adjuk át növendékeinknek. Nekik maguknak kell dolgozniuk, hogy megszerezzék azokat ... munkára, gondolkodásra kell nevelni őket...” – Az ismeretfeldolgozó munka hajtóerejének a tananyag iránti érdeklődés folytonos fenntartását tekintette, viszonyát, amelyben a tanító és a tanítvány közvetlen, barátságos, a tanulók bátran megnyilakozva mondják el gondolataikat, véleményüket. Nem baj, ha hibásan következtetnek, valamit tévesen állapítanak meg, mert a társak vagy a tanító kijavítják a hibát. Magától értetődőnek tekintette, hogy a tanítási órán nem csak a tanító kérdez és közöl, hanem a tanuló is. Sokszor kialakulhat a tanulók egymás közötti vitája, amikor a vitatkozó felek igazukat védve érvelnek, magyaráznak. – A vitát a gondolkodó megértést segítő aktivitásnak tekintette. Tudatosan igyekezett fejleszteni a tanulók érdeklődéséről tanúskodó kérdező kedvét, és arra szoktatta őket, hogy egymástól is kérdezzenek.

A beszéd- és értelemgyakorlatok óráján megbeszéltek ismeretek, jelenségek általában gondolatokat ébresztő élményekre, megfigyelésekre támaszkodtak, és koncentrációs lehetőséget is biztosítottak más tantárgyakkal.

Saját falusi tanítói gyakorlatomból említem, hogy:

– a kovácsműhely meglátogatása után beszéltek meg a jólismert mester sokoldalú és akkor nélkülözhetetlen munkáját, s ehhez kapcsolódott egy hasonló témájú olvasmány tárgyalása;

– a disznóölések időszakában került sor ennek az élménynek a megbeszélésére, amit fogalmazásban is megírtak a tanulók;

– a magvak terjedésének megbeszélése előtt sokan megfigyelték a pitypang magjának röpködését (az iskola nádfedeles melléképületének tetején is kivirágzott a növény), s a szálló magocska meséje fogalmazási téma is lett, majd az élmény felidézésére sor került később a természetrajz órán is.

Talán nem volt fölösleges a visszatekintés a beszéd- és értelemgyakorlatok tanítására azért sem, mert az alsófokú oktatás alapozó munkájában meghatározó szerepet képviselő tantárgy, az elemi népiskolát fölváltó általános iskola tanterveiben, más elnevezésekkel ugyan, ám hasonló igényekkel ismételten megjelent. Változott a tantervekben kijelölt ismeretanyag, elsősorban annak politikai, ideológiai tartalma.

Ez a tantárgy az *általános iskolák 1946-os tantervében beszélgetés megjelöléssel* a magyar nyelv és irodalom órái között szerepelt. Ezt látjuk az *1950-es tanterv* óratervében is, ahol a beszélgetés heti óraszámja az 1., 2. és 3. osztályban három, a 4. osztályban pedig kettő volt. A tanterv így határozta meg a tantárgy tanításának célját:

A természetes kifejezőkészség fejlesztése. – Az élőszónak, mint kifejezési eszköznek, tudatos alkalmazása és használata. – A szavak tiszta és helyes kiejtése. Hangsúlyozás, hanglejtés. Hangos és halk beszéd. – Élmények, tapasztalatok kísérletek megfigyelése, tudatosítása, rendezése és önálló kifejezése. Szókincsbővítés. Bírálat, önbírálat a tanulók és az iskolai közösségi élet élményeivel kapcsolatban.

Érdemes tallózni abban a mindenképpen maximalista és ideológiai túlzásokkal teli tantervi anyagban, amivel az 50-es évek elején a beszélgetés tantárgyat tanítók foglalkoztak. (Meg kell állapítani azonban – és ezt saját tapasztalatomra támaszkodva írom –, hogy a tanulók mindezek ellenére megfelelő felkészültséggel kerültek a felső tagozatba.)

Az 1. osztályban megbeszélték pl. a tanuló otthoni magatartását, a tanterem rendjét, az úttörőmozgalommal kapcsolatban a pajtáscsalád munkáját, ünnepeink történetét, a gyermek testének megismerésénél a tisztálkodást, a környezet évszakonkénti változásait, a ház körül élő hasznos és káros állatokat; a tanulók a beszélgetések anyagához kapcsolódó rajzokat, agyagmunkákat készítettek.

A 2. osztályban sorra került többek között a lakóhely utcáinak, középületeinek, fejlődésének megbeszélése, a pajtáscsalád életével kapcsolatban egymás segítése, a sztahanovisták és az élmunkások dicsérete, az érzékszervek megismerése, a mag fejlődésének megfigyelése, a konyhakert növényeinek megismerése, az idő mérése.

A 3. osztály tantervi anyagában szerepelt a falu és a város kapcsolata, a munkaverseny, a Sztahanov-mozgalom, a tervgazdálkodás, a Föld forgása és annak következménye, a világtájak, az alaprajz, a határ néhány termesztett növénye és gyomnövénye, vadon élő állata, a víz halmazállapotai, körforgása, a víz és a szél mint energiaforrás, a technika a szocialista termelésben.

A 4. osztályban egyebek mellett szó esett a település felszabadulás előtti és utáni helyzetéről, a Párt irányításáról és irányítójáról, a dolgozók kizsákmányolásáról az imperialista országokban, az ember származásáról és fejlődéséről, belső szerveinkről; az időjárásról és a különböző éghajlatokról; a kőzetekről és az ásványokról, valamint a domborzatról.

A következő, az 1956-os tantervben lényeges változást jelentett, hogy a beszélgetés tantárgy korábbi anyagát – jelentős változtatásokkal – részben az olvasás, 3. osztályban a lakóhelyismeret, 4. osztályban a földrajz vette át.

A beszélgetés tantárgy csak az 1. osztály óratervében szerepelt, s annak keretében a tanulók elemi ismereteket kaptak az őket körülvevő környezet természeti és társadalmi jelenségeiről: az évszakokról (az időjárás változása, munkálatok a kertben, a parkban), az otthonról, az iskoláról, a közlekedési eszközökről és néhány közlekedési szabályról. Ehhez az ismeretanyaghoz kapcsolódó olvasmányok kiegészültek a 2. osztály olvasás tantárgyának anyagával a következő tárgykörökben: a felnőttek munkája, a gyümölcsöskert, az erdő, az élettelen természet, elemi egészségi ismeretek.

A 3. osztályban a lakóhelyismeret tantárgy heti 1 órában a tájékozódással (világtájak, iránytű), az alaprajz készítésével, valamint a lakóhely természeti viszonyaival és múltjával foglalkozott. Erre épült a 4. osztályban heti 3 órában a megye földrajzának tanítása, majd a haza nagytájainak áttekintése jellemző képekben.

Az 1963-ban bevezetésre került környezetismeret tantárgy az 1. osztályban heti 1, a 2-4. osztályokban pedig heti 2-2 órában a tanulók közös és egyéni megfigyeléseire, tapasztalataira, az ezekhez kapcsolódó gyakorlati munkákra támaszkodva, foglalkozott elemi fokon a természeti és társadalmi jelenségek megismerésével, a tanulók magatartásának alakításával, az egészséges életmódra és a munkára neveléssel, az esztétikai igény fejlesztésével. A tanterv ismeretanyaga, a tanulók gondolkodásra serkentő aktív munkáját minden esetben feltételező – feladatrendszer, a tapasztalatok, élmények megbeszélésének előtérbe kerülése – a beszéd- és értelemgyakorlatok tantárgyhoz hasonlóan – hatással voltak (lehetek) a többi tantárgy tanításánál a tanulók hozzáállására, és kedvezően befolyásolhatták a pedagógus munkáját is. A tantárgy változatos anyaga magától értetődővé tette a koncentrációt a többi tantárggyal, és nélkülözhetetlenné a tanulmányi séták szervezését. Mindez kellően megalapozhatta az 5-8. osztályokban a szaktárgyak eredményes tanítását.

Az egymást felváltó tantervekből vázlatosan bemutatott ismeretanyagok feldolgozása kivétel nélkül lehetővé, sőt szükségessé tette a követelményekben minden esetben kiemelt értelmi nevelés során a megfigyelés, az emlékezés, valamint a gondolkodás képességének fokozatos fejlesztését, amihez szükségszerűen kapcsolódott a kifejező-készség megfelelő mértékű fejlesztése is.

Az alapfokú oktatásban vitathatatlanul jelentős szerepet játszó, irányultságában a mindenkori társadalmi-gazdasági helyzetet tükröző, a környezet sokrétűségének megfelelően gazdagon változatos tartalmú tantárgy útját eddig követve, felvethető a kérdés, hogy milyen tényezők hatottak a most érvényben lévő 1978-as tanterv megalkotásánál a környezetismeret tantárgy koncepciójának kialakítására, ismeretanyagának összeállítására, tanítása céljainak, valamint a célok megvalósítására hivatott feladatok meghatározására?

a) A Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottsága már 1971-ben megfogalmazta azt az igényt, amely szerint a tudományos-technikai forradalom idején a statikus ismeretanyag helyett dinamikus, a változásokra előkészítő tudást kell nyújtani; önálló gondolkodásra és a nagy összefüggések érzékelésére kell nevelni.

Ennek az igénynek már az általános iskola alsó tagozatában – az előkészítő (1-3. osztály) és az átmeneti (4-5. osztály) tagozatban – érvényt lehet (kell) szerezni. A műveltséget ma már nem szemlélhetjük statikusan, a műveltség nem az ismeretek halmaza, hanem aktív állapot, amely újszerű helyzetekben választásra, cselekvésre képes. A bizottsági vitaanyag Igor Tamm Nobel-díjas szovjet fizikust idézte, aki szerint a tanuló nem bögre, amelyet csordultig kell töltenünk, hanem fáklya, amit lángra kell lobbantanunk. Az iskolát ne megüledett ismeretekkel teli kultúrpalotának, hanem edzőtábornak tekintsük, ahol a tanuló a 2000. éven is túlnyúló versenyre készül fel.

b) Az 1974-ben megvitatott Irányelvek a dinamikusan felfogott műveltség fő elemeinek – a környezetismeret tanuló korosztály adottságait figyelembe véve – a következőket tekinti:

- ismeretek (a természet és a társadalom változásainak meglátása, egyes jelenségek, folyamatok összefüggéseinek megértése),

- képességek (elemi problémák megoldása, az anyanyelv helyes használata a megfigyelések és események ismertetésénél, önálló ismeretszerzés, társadalmilag hasznos munkavégzés, egészséges életvezetés, a helyes és helytelen magatartás megítélése stb.),

- megfelelő magatartás a családban, az iskolában, a játszótéren, a kirándulásokon stb.

Figyelembe kell venni, hogy az óvodai ellátottság aránya fokozatosan növekszik, és az új oktatási törvénnyel teljessé válik az iskolára előkészítő foglalkozások rendszere. Tantárgyunk már az 1. osztályban építhet a tanulók bizonyos mértékű tájékozottságára mind a természeti, mind a társadalmi környezet jelenségeinek megbeszélésénél. Ma már az iskoláskor előtt többségében kedvezőbb hatások érik a gyermekeket, mint néhány évtizeddel ezelőtt, s ennek megfelelően általában szellemileg fejlettebben és tájékozottabban kerülnek 6 évesen az iskolába. Ezek a tényezők azonban egyenetlenül hatnak, széles a polarizáció, nagyok az indulási szintkülönbségek, amit a környezetismeret tanítása sem hagyhat figyelmen kívül. Különösen az átlagosnál lassabban fejlődők, valamint az életkorukhoz képest fejlettebbek optimális fejlesztése okoz gondot, jelent megoldásra váró feladatot.

Az 1974-es Irányelv szorgalmazta, hogy a társadalmi igény ne az ismeretek mennyiségének növelésében nyilvánuljon meg, hanem a képesség- és készség-fejlesztés hatékonyságának fokozását szolgálja. (Pl. az 1. osztályban a tananyag intellektuális jellegének oldása érdekében növelni kell a manipulatív tevékenységeket.)

Az Irányelvekben javasolt óratervnek az az újítása viszont, hogy a környezetismeret, a földrajz és a biológia tantárgyak helyett az 5. osztályban is szerepelt, a későbbiekben sok vitára adott okot.

c) A Magyar Tudományos Akadémia Elnökségi Közoktatási Bizottsága 1975-ben megjelent *Terv a természettudomány tanítására* című kiadványában a környezetismeret tantárgy helyett a *Természetismeret* bevezetését javasolta az 1-5. osztályokban. 1-1-2-2-3 heti óraszámában. A tantárgy tanításának célját így fogalmazta meg: A gyermekek közvetlen tapasztalatainak, később tudatos megfigyeléseinek és tervszerű kísérletek útján nyert ismereteinek feldolgozása, rendszerezése, az általános következtetések levonása.

Nem a fizika, kémia, földrajz, biológia ismeretanyagának egy részét kívánta közölni, hanem a gyermekek tapasztalati körére támaszkodva, azon belül maradvá akarta lerakni *a világ természettudományos szemléletének alapjait*.

A tervezet szerint a tanítás tárgya

az 1. osztályban az anyag érzékelhető tulajdonságainak spontán és irányított megfigyelése;

a 2. osztályban a megfigyelések körének kiterjesztése az új módszernek, a mérésnek a bevezetésével;

a 3. osztályban az anyagi rendszerek kölcsönhatásának megfigyelése ismét egy új módszer alkalmazásával, a jelenségek tudatos előidézésével;

a 4. osztályban a helyzet és a mozgás megfigyelése a vonatkoztatás módszerének alkalmazásával;

az 5. osztályban a természeti földrajzi környezet és az élővilág összefüggéseinek megfigyelése, és az alkalmazott módszer a jelenségek komplex, szintetikus szemlélete.

A terv szerint a tárgy nagymértékben manuális foglalkozásokon, nem megtanulandó leckeanyagon alapul. A tanulók minden órán szinte folyamatosan tevékenykednek. Játékos feladatokat kapnak: kiraknak, csoportosítanak, mérnek, rajzolnak, és tulajdonképpen elemi fokon tudományos kutatómunkát végeznek. Játszva-kísérletezve sajátítanak el jártasságokat, készségeket, fejlesztik képességeiket.

A javasolt természetismeret tanítása számára a Tervezet a következő tantárgypedagógiai feladatokat jelölte meg:

- alapvető természettudományos szemlélet és gondolkodás kialakítása és fejlesztése, ezáltal

- a materialista világnézet megalapozása, irányított és önálló tanulói tevékenységekkel pontos munkára nevelés;

- az esztétikai érték fejlesztése a színek, hangok, formák gazdagságának észrevételezésével;

- az ember számára nélkülözhetetlen életfeltételeket biztosító természeti környezet védelmére nevelés.

A Tervezet javaslatai úgyszólván maradéktalanul beépültek az ajánlottal szemben megemelt óraszámú környezetismeret tantervi anyagába, amely azonban magába foglalja a természeti környezettel szorosan összefonódott, és egymásra kölcsönösen ható társadalmi környezetet is.

Ennek megfelelően Az Általános Iskolai Nevelés és Oktatás Terve alapján az 1978-ban bevezetett környezetismeret tantárgy tanításának *céljaként* többek között azt olvashatjuk, hogy „a tanulók életkoruknak megfelelő szinten tájékozódni tudjanak a természeti és a társadalmi környezetben. Ismerkedjenek meg elemi fokon a kutató módszerekkel, vizsgáljanak önállóan, szerezzenek közvetlen tapasztalatokat, és állandóan bővítsék tudományosan igazolt ismereteiket a természeti és társadalmi valóságról.”

A cél megvalósítása érdekében megfogalmazott feladatokból kiemelhető többek között, hogy

- a tanulók tapasztalatokat szerezzenek a környezet összefüggéseiről, a kölcsönhatásokról és a fejlődésről;

- sajátítsa el az önálló ismeretszerzés módszereinek alapjait: az egyszerű megfigyelést, leírást, összehasonlítást, csoportosítást, kísérletezést, bizonyítást és indoklást, serkentsen komplex vizsgálódásra, egy-egy jelenségek fizikai, kémiai, biológia, földrajzi, társadalmi elemzésére, mindezekkel fejlessze a gondolkodást, gyakoroltassa a legfontosabb gondolkodási műveleteket: az analízist, a szintézist, az absztrakciót, az általánosítást, a konkretizálást; fejlessze az emlékezetet és a kitartó tanulás képességét.

A rövid visszatekintést nyújtó cikkem végén felvetem, hogy az az első generáció, amelyik tanulmányait az 1978-as tanterv ismeretanyagának feldolgozásával, többek között a *gondolkodásra nevelés, az önálló ismeretszerzésre való felkészítés* szellemében végezte, 1985-ben hagyta el az általános, 1989-ben pedig a középiskolát. Mindenképpen hasznos lenne, ha az ebben az időszakban és a jelenleg is *környezetismeretet tanítók*, valamint a *tantárgy alapozó jellegének eredményeiről tapasztalatokkal rendelkezők*, véleményüket összegeznék, hogy *tanulságul szolgáljanak* az új tanterv(ek) alapján tanítók számára.